

Handelsbalansräkningar och järnpriser 1790–1805

Iakttagelser kring ett källmaterial

Sedan århundraden tillbaka har i kommerskollegium upprättats statistik över bland annat rikets handel med främmande länder. Kollegium har inför Kungl. Maj:t redovisat sin verksamhet i form av årsberättelser av olika typ. Det arkiv som vuxit fram ur denna verksamhet har ansetts utgöra en huvudkälla för kunskap inte bara om utrikeshandelns inriktning och förlopp utan även om det svenska näringslivets allmänna villkor i äldre tid. Det omfångsrika statistiska materialet är skrivet med sannskyldig skönskrift, är prudentligt uppställt och alls icke svårbearbetat. I själva dessa fakta ligger otvivelaktigt en fara dold. Den kritiska vaksamheten har benägenhet att slappna av vid konfrontation med dylikt källmaterial. Forskaren bibringas omedvetet en känsla av ordning, reda och tillförlitlighet.

För 1700-talet och början av 1800-talet är det företrädesvis tvenne serier i årsberättelserna som har blivit föremål för bearbetning – hos Eli F. Heckscher i hans stora ekonomiska historia till och med för en mycket energisk sådan – nämligen serierna 2 och 3. Som bekant bildar serie 2 ett sammandrag över utrikeshandeln, ordnat efter varor och med specifikation dels på rikets tullkammare, dels på destinationsländer. Endast varukvantiteter är angivna. Serie 3 utgöres av en fortlöpande sammanställning av importens och exportens kvantitet och värde, upprättad inom kollegium huvudsakligen för beräkning av handelsbalansen. Den bildar en parallellserie till serie 2, som i annan gruppering har motsvarande kvantitetsuppgifter. Serie 3 har sitt intresse framför allt på grund av de i riksdaler specie angivna beloppen för olika importerade och exporterade varuslag. Hur samtiden själv graderade värdet av de tvenne serierna är obekant, men gissningsvis kan antagas, att serie 3 har tillmätts en vida större vikt och tilldragit sig ett vida större intresse med tanke på den överblick den gav av handelsbalansen, vars aktiva eller passiva status spelade en oerhörd roll för de i renlärig merkantilistisk åskådning uppfostrade politikerna och ämbetsmännen.

Det är dessvärre förenat med merendels oöverstigliga svårigheter att komma till rätta med existerande felaktigheter i kvantitetsuppgifterna och i den specifikation på destinationsländer, som innehålles i serie 2. Smugglingens roll har efter allt att döma varit enorm, vilket i och för sig icke är underligt med tanke på de begränsade möjligheter till effektiv övervakning som stod en äldre tid till buds. Det torde icke vara möjligt att ens tillnärmelsevis beräkna de kvantiteter som på denna väg undandragits statistiken. Visserligen måste smugglingen ha drabbat olika varor olika mycket och importen sannolikt i högre grad än exporten, men trots allt vidlåder även så pass skrymmande exportprodukter som t. ex. stångjärn och trävaror osäkerhetsmoment som icke kan negligeras. De kvantiteter som redovisas i årsberättelsernas serie 2 är alltså på sin höjd vad som officiellt importerats och exporterats, vad som gått genom stapelstädernas tullkammare och därifrån vidarebefordrats till kommerskollegium för statistisk bearbetning.

Smugglingens roll har tidigare uppmärksammats som en för hela det omfångsrika statistiska materialet vilseledande faktor. Minst lika allvarlig, om också icke lika eller knappast alls uppmärksammas, är den kritik som måste riktas mot destinationsangivelserna. De kommersiella transaktionerna med utlandet försiggick under den tid varom här är fråga icke alls på ett så enkelt och regelbundet sätt, som årsberättelserna i sin perfekta ordning kanske låter förmoda. Faktum är nämligen att ett stort antal handelsoperationer, hur stort kan icke sägas, gick till på det sättet, att ett lastat fartyg visserligen utklarerades till ett visst namngivet land men utan att uppsöka något av detta lands hamnar. Väl ute på öppna havet dirigerades fartyget helt sonika till det land, i vars hamnar den bästa betalningen för lasten kunde påräknas.¹ Detta betyder att vi i själva verket icke med någon högre grad av säkerhet kan mäta volymen av svensk export till England, Frankrike eller Portugal, för att nämna några av de länder med vilka livligare handelsförbindelser enligt statistiken upprätthölls.

Beträffande såväl kvantitetsuppgifterna som destinationsangivelserna måste man således räkna med väsentliga oegentligheter hos årsberättelserna. Trots att källvärdet måste sättas tämligen lågt har

¹ Kommerskollegium t. Kungl. Maj:t 10/11 1801. RA. Det kan i detta sammanhang nämnas, att engelska uppgifter om import från Sverige av en vara som stångjärn är avsevärt lägre än de svenska exportuppgifterna, även då tillbörlig hänsyn tages till fel som kan uppstå vid förvandling av engelska ton till svenska skeppund.

materialet fått stor användning för belysning av landets kommersiella liv under frihetstiden och den gustavianska tiden. Det torde kunna användas för studium av tendenser i utvecklingen. Men även i detta hänseende är osäkerhetsmarginalerna breda.

Den anförda kritiken mot kvantitetsuppgifterna smittar naturligtvis omedelbart av sig på handelsbalansräkningarna och kommer dessa att a priori framstå i en skäligen misstänkt dager. Det var närmast en påbörjad källkritisk undersökning av handelsbalansräkningarna som föranlett denna uppsats. Frågeställningen var: hur har värdeuppgifterna tillkommit? Ger de en verklighetsbetonad återspeglings av vad stapelstädernas grossister erhållit för sina varor i t. ex. engelska, franska eller amerikanska hamnar?

Teoretiskt är det naturligtvis tänkbart, att man genom enkla räkneoperationer under anlåtande av det givna statistiska materialet i årsberättelserna skulle kunna räkna fram vissa användbara värden. Om Sverige t. ex. år 1800 exporterade 179 965 tunnor tjära och denna affär inbringade 674 870 riksdaler specie var försäljningspriset på tjära nämnda år 3,75 riksdaler per tunna. Metodiskt torde ingen invändning kunna göras. De företagna räkneoperationerna redovisas i tabell å nästa sida.

Resultatet blev som synes överraskande. Det kunde under flera år i rad inträffa, att kvoten av de utförda divisionerna stämde intill fjärde decimal! Det är något för bra för att opåtalat få passera. Tabellen behöver i själva verket icke ägnas något mera ingående studium för att undanröja all tvekan om hur uppgifterna om exportvärdena tillkommit. Priserna måste ha åsatts varorna i Stockholm. En av uppgifterna för tjänstemännen på kommerskollegium har otvivelaktigt varit att efter ett meddelat marknadspris utföra multiplikeringar för att på detta sätt skaffa fram ett material, som kunde läggas till grund för de för samtiden viktiga handelsbalansräkningarna. Dessa är således, åtminstone vad det gäller de utgående posterna, konstruerade och torde sakna motsvarighet i faktiska förhållanden. För sitt ursprungliga och egentliga syfte är de oandvändbara. Alldeles utan intresse är de trots allt icke och därmed kommer jag in på uppsatstitlens andra led.

Det måste anses vara ett rimligt antagande, att de som åsatte varorna ett försäljningspris har gjort detta efter en i Sverige rådande prisnivå, kanske med ungefärliga justeringar uppåt eller nedåt efter marknadspriserna i utlandet. I varje fall måste den relativa prisnivån från ett år till ett annat avspegla något så när realistiska tal. Därmed

Tabell över svenska exportpriser 1790–1805 enligt kommerskollegii årsberättelser över utrikeshandeln.
Serie 3. Handelsbalansräkningar:

År	Tjärä per tunna	Beck per tunna	Halvbotten- bräder per toft	Halvbotten- bräder per toft	Helbotten- bräder per toft	Mässings- tråd per skeppund	Gårkoppar per skeppund	Salt sill per tunna	Tran per fat	Stångjärn per skeppund	Markgångs- pris på stångjärn ¹
1790	2,20	3,25	1,75	3,00	3,00	45,00	40,00	2,00	10,00	7,50	6,00
1791	2,00	3,33	2,03	3,60	3,60	52,00	44,00	2,00	10,00	8,80	6,00
1792	2,12	3,50	2,15	3,37	3,37	52,00	50,00	2,00	9,37	7,80	6,00
1793	2,67	3,67	2,16	3,64	3,64	58,00	52,00	2,00	10,00	6,50	6,08
1794	3,25	6,00	2,00	3,00	3,00	68,00	59,00	2,00	14,00	8,30	6,08
1795	3,25	5,50	2,00	3,00	3,00	68,00	59,00	2,00	15,00	7,80	6,08
1796	3,25	5,50	2,00	3,00	3,00	68,00	60,00	2,00	15,00	8,50	6,32
1797	3,25	5,50	2,00	3,00	3,00	68,00	60,00	2,00	15,00	9,50	7,24
1798	3,75	5,50	2,16	3,40	3,40	68,00	60,00	4,00	15,00	9,50	8,32
1799	3,75	5,50	2,16	3,35	3,35	68,00	60,00	5,00	15,00	10,30	9,00
1800	3,75	5,50	2,16	3,35	3,35	65,00	54,00	6,00	15,00	9,30	9,00
1801	3,75	5,50	3,00	5,00	5,00	63,00	50,00	6,00	15,00	7,50	9,00
1802	3,00	5,50	3,00	5,00	5,00	80,00	68,00	6,00	40,00	8,00	9,16
1803	3,00	5,50	3,00	5,00	5,00	80,00	68,00	6,00	40,00	8,00	7,13
1804	3,00	5,50	3,00	5,00	5,00	80,00	68,00	6,00	40,00	8,00	8,00
1805	3,00	5,50	3,00	5,00	5,00	80,00	68,00	6,00	40,00	8,00	8,21

¹ Västmanlands län

synes det framräknade prismaterialet erhålla ett självständigt värde och kunna användas för speciella syften.

Det är av Åmarks och Heckschers ekonomisk-historiska arbeten väl känt, att en relativt sett ganska kraftig inflation sköljde över landet i slutet av 1700-talet.² I den ovan publicerade tabellen återspelas pridförskjutningar, som otvivelaktigt har samband med nämnda inflation.³ Direkt anmärkningsvärd är den prisserie som erhållits för stångjärn, landets största exportvara. Prisutvecklingen för denna produkt skall bli föremål för några kommentarer.

Det svenska stångjärnet spelade under 1700-talet en betydande roll på den europeiska järnmarknaden i såväl kvantitativ som kvalitativ bemärkelse. De mellansvenska brukspatronerna hade under de sista decennierna av detta århundrade en av sina ekonomiskt sett mest givande epoker. Man har i litteraturen visat stor benägenhet att förlägga denna periods slutskede ungefär till tiden för Gustaf IV Adolfs inträde i kriget mot Frankrike år 1805. Orsakerna till slutet av den svenska järnhanteringens lysande ancien régime har ansetts vara dels avsättningssvårigheter, försakade av revolutionen inom den engelska järnframställningen, dels genom Sveriges inträde i kriget framkallade kontaktsvårigheter med marknader som skulle ha kunnat kompensera förlusterna på den brittiska.⁴ Båda argumenten torde vara giltiga men samtidigt i behov av en nyansering och tidsmässig justering.

Den svenska stångjärnsexporten till England visar först år 1804 en kvantitetsmässig sjunkande tendens. Redan dessförinnan har emellertid exportpriserna börjat falla eller hålla sig på en oförändrad nivå, vilket med tanke på den inhemska inflationen är liktydigt med relativt starkt prisfall. Med hänsyn till den engelska marknadens dominerande andel i den totala svenska exporten (c:a 50 %) måste

² K. ÅMARK, Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830, 351 och diagram 4; *Dens.*, En svensk prishistorisk studie (Ekon. Tidskr. 1921), 147 ff.; ELI HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia II: 2, kap. XI samt diagram XXXII och XXXIV.

³ Den procentuella prisstegringen mellan 1790 och 1805 var för i tabellen ovan upptagna produkter följande: tjära 36,4, beck 69,2, halvottenbräder 71,4, helbottenbräder 66,7, mässingstråd 77,8, gårkoppar 70,0, salt sill 200,0, tran 300,0, stångjärn 6,1. Åmarks generalprisindex ger siffran 85,8.

⁴ A. HALLBERG, Sveriges järnhantering inför stenkolsjärnets genombrott 1800–1820 (Forum Navale 7), 123 ff.; E. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia II: 1, 442 ff.

de priser man lyckades uppnå av de brittiska uppköparna mycket kraftigt ha påverkat den ekonomiska situationen på den svenska järnmarknaden. Det tycks vara en ganska allmänt omfattad mening, att såväl 1790-talet som åren närmast efter sekelskiftet var en lysande tid för den svenska järnindustrien och att denna, åtminstone delvis, har berott på starkt stigande priser i England.⁵ Påståenden i denna riktning är obestyrkta. Det är visserligen sant att priset på svenskt järn skruvades upp i England, men detta betyder icke ipso facto, att förhöjningen kom den svenska järnhandeln till godo. De upprepade brittiska prisförhöjningarna är närmast skenbara och förorsakade dels av inflation i den engelska valutan, dels av ett patriotiskt-merkantilistiskt intresse, som bland annat tog sig uttryck i ofta återkommande tullhöjningar på utländskt järn.⁶

Den engelska politiken på järnhandelsns område har något av skol-exemplets klarhet. Just i slutet av 1790-talet expanderade den inhemska koksjärntillverkningen starkt.⁷ Att samband råder mellan denna expansion och stagnerande svenska exportpriser förefaller ganska uppenbart. England behövde visserligen fortfarande stora kvantiteter utländskt kvalitetsjärn, företrädesvis för tillgodoseende av rustningsindustriens behov, men med hänsyn till den synnerligen löftesrika utvecklingen på den inhemska järnproduktionens område, var man i England icke längre villig att betala sådana priser som ett land som Sverige tidigare, under utövande av ett faktiskt monopol, hade kunnat betinga sig! Samtidigt drevs priserna på detta järn upp till en nivå, som endast kunde tålas av sådana tillverkningar som ställde absoluta krav på en smidbar kvalitetsprodukt.⁸

⁵ A. HALLBERG, a. a., 123 f.; E. HECKSCHER, Sveriges ekonomiska historia II: 1, 442 f., 477; J. A. ALMQUIST, Graningeverken, 122 f.; Dens., Uddeholmsverken 243 f.; B. BOËTHIUS, Robertsfors bruks historia, 50, 83; E. GRÖNBERG, Bankosedelsfrågan under inflationstiden 1808-1812, 10, 64; K.-G. HILDEBRAND, Fagerstabruks historia I, 369.

⁶ »I England däremot är det ett slags nationalintresse att sätta svenska järnet i misskredit och så mycket som möjligt undergräva dess avsättning såsom hinderlig för inhemska tillverkningens förnytrande.» Enskilda anteckningar rörande svenska exporthandeln på England, dat. London 16/6 1804. Handel och sjöfart. Vol. 9. RA. T. S. ASHTON, Iron and Steel in the industrial Revolution, 146; A. HALLBERG, a. a., 129 f.

⁷ T. S. ASHTON, a. a., 98, 143 ff.

⁸ »Enligt köpmännens utsago skall det tillväxande höga priset på svenskt järn mer och mer avskrämma smeder och järnkrämare i England från att köpa det och man skall begynna att hellre beställa tillverkningar av engelskt järn, som kosta

Redan under 1790-talet börjar situationen för den svenska järn-industrin att te sig mörk. Tvärtemot vad Hildebrand, som nyligen sysslat med hithörande problem, synes förmoda, har uppenbarligen en omvälvning av de gamla villkoren inom stångjärnshandeln ägt rum just under napoleontidens första skede.⁹ Att så verkligen varit förhållandet framgår än ytterligare vid jämförelse mellan det framräknade försäljningspriset på stångjärn och markegångstaxan för samma vara i den ovan publicerade tabellen. Till och med år 1800 låg markegångspriset under det förra men därefter förändras situationen på ett sätt, som för de initierade måste ha framstått som ytterligt bekymmersamt. Det är i detta sammanhang intressant att se Jernkontoret fastställa tidpunkten för slutet på de goda konjunkturerna till år 1799.¹⁰ Nämnda myndighet påstod 1801, att bruksägarna kunde skatta sig lyckliga om de under de sistförflutna åren kunnat hålla tillverkningskostnaderna under försäljningspriset.¹¹ Jernkontoret har åtminstone denna gång haft skäl för sin svartmålning.

Att en svensk export av stångjärn fortsatte att äga rum till England trots det förändrade marknadsläget torde få tillskrivas samtidens bundenhet av merkantilistisk teori samt en i bruksägarkretsar närd förhoppning om en snar svängning av konjunkturerna till det bättre. Situationen var icke ny för dem. Man hade genomlidit en liknande på 1760-talet. Brukspatronerna i de mellansvenska bergslagerna innehade ännu en ekonomisk position, som mycket väl förmodade uthärda några års förluster i rörelsen. Produktionskostnaderna hade under 1780-talet och under större delen av 1790-talet kunnat hållas inom en kostnadsram, som gjorde tillverkningen av smidbart järn till en synnerligen lönsam sysselsättning.¹² De onda tiderna kom för den ekonomiskt besuttna bruksägarsocieteten, då såväl tackjärnspriser som arbetslöner gick i höjden allt under det att priset på den färdiga produkten bibehölls på en praktiskt taget oförändrad nivå.

Seved Johnson

ungefär hälften mindre än de av svenskt.» Enskilta anteckningar rörande svenska exporthandeln på England, dat. London 16/6 1804. Handel och sjöfart. Vol. 9. RA.

⁹ K.-G. HILDEBRAND, Fagerstabrukens historia I, 369.

¹⁰ Jernkontoret t. kommerskollegium 12/12 1801. Skrivelsern bilagd kommerskollegium t. Kungl. Maj:t 25/11 1803. RA.

¹¹ Ibidem.

¹² E. HECKSCHER, Svenska järnhanteringens ekonomiska historia i fågelperspektiv (Ekon. Tidskr. 1940), 27 f.; *Dens.*, Sveriges ekonomiska historia II: 1, 449, 476 samt diagram XVII.